

ԼԻԼԻԹ Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ.գ.թ., դոցենտ

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԸ ԱՄՆ ՊԵՏԴԵՊԱՐՏԱՄԵՆՏԻ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐՈՒՄ (1919–1920 ԹԹ.)

Բանալի բառեր՝ ԱՄՆ պետդեպարտամենտ, Մեծ Բրիտանիա, Հայաստանի Հանրապետություն, Զանգեզուր, Դաշնակիցներ, հայադրեջանական համաձայնագիր, Գարեգին Նժդեհ, Վիլյամ Հասկել, Ջեյմս Հարբորդ, կովկասյան թաթար:

ԱՄՆ պետական դեպարտամենտի՝ արտաքին գործերի գերատեսչության փաստաթղթերը, ի թիվս 1919–1920 թթ. հայոց պատմության մի շարք հիմնահարցերի, ուշագրավ սկզբնաղբյուր են Զանգեզուրի գոյամարտի պատմությունը համակողմանի ուսումնասիրելու համար: Վաշինգտոնի Ազգային արխիվում պահպանվող այդ փաստաթղթերի առավել կարևոր մասն ընդգրկված է 1931–1947 թթ. ԱՄՆ կառավարության կողմից պաշտոնապես հրատարակված հատորներում, իսկ մի մասի պատճեններն էլ պահպանվում են Հայաստանի ազգային արխիվի (ՀԱԱ) միկրոժապավենների հավաքածուներում: Նշենք, որ 2011 և 2020 թթ. ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտը ռուսերեն, ապա անգլերեն լեզուներով լույս է ընծայել պատմագիտության դոկտոր Գ. Մախմուրյանի կազմած «Հայաստանը ԱՄՆ պետական դեպարտամենտի 1917–1920 թթ. փաստաթղթերում» վերնագրով ծավալուն ժողովածուն, որում ամփոփված է ՀԱԱ տարբեր ֆոնդերում ու միկրոժապավենների հավաքածուներում

հայտնաբերված, ինչպես նաև ԱՄՆ կառավարության հրատարակած հատորներից քաղված Հայաստանին ու հայ ժողովրդին վերաբերող 330 ամերիկյան դիվանագիտական փաստաթուղթ¹։ Մենք նպատակ ունենք ներկայացնել 6 պաշտոնական փաստաթուղթ, որոնք ընդգրկում են 1919 թ. հուլիսի վերջից մինչև 1920 թ. հունվարի վերջն ընկած ժամանակահատվածը և ուղղակիորեն ու անուղղակիորեն լույս են սփռում 1919–1920 թթ. Ջանգեզուրի ներքին դրության, երկրամասի նկատմամբ թուրք-ադրբեջանական նկրտումների, դրանց վտանգավորության հարցերի վրա։

1918 թ. աշնանը թուրքական բանակի հեռանալուց հետո Անդրկովկասում հաստատվել էր անգլիացիների գերակայությունը։ Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունը Անդրկովկասում խաղաղություն հաստատելու ձգտման քողի տակ երկրամասում իր աշխարհաքաղաքական շահերը ապահովելու խնդիր ուներ։ Պատմաբան Համլետ Հարությունյանի գնահատմամբ, մի կողմից՝ Բաքվի «սև ոսկու» շլացնող ցուլը, մյուս կողմից՝ Ադրբեջանը որպես պատվար ընդդեմ Ռուսաստանի օգտագործելու հավակնությունը անգլիացիներին դարձրել էին մուսավաթականների դաշնակիցը։ Ադրբեջանի կառավարության 1919 թ. հունվարի 15-ի որոշմամբ Արևելյան Հայաստանի Շուշիի, Ջանգեզուրի, Զեբրայիլի և Զիվանշիրի գավառների գեներալ նահանգապետ հռչակված Խոսրով քեկ Սուլթանովը Բաքվում բրիտանական զորքերի հրամանատար գեներալ Վիլյամ Թոմսոնի, այնուհետև նրան փոխարինած գնդապետ Դիգբի Շատելվորդի աջակցու-

¹ Ст'ю Армения в документах Государственного департамента США 1917–1920 гг., сост. и пер. с англ. Г. Г. Махмурия, Ереван, 2011, Armenia in documents of the U.S. Department of State 1917–1920. Compiled and translated by Gayane G. Makhmourian. Yerevan, 2020:

թյամբ փորձում էր դիվանագիտական ճնշումներով, սպառնալիքներով, զինված ուժի գործադրմամբ հայերից կորզել Ադրբեջանին հպատակվելու համաձայնություն: Զանգեզուրի և Արցախի հայ բնակչության պատասխանը անփոփոխ էր ու հստակ. ո՛չ Ադրբեջանի իշխանությանը: Որքան ուժեղանում էին Ադրբեջանի իշխանությունների ճնշումներն ու բռնությունները, այնքան ավելի անկոտրում էր դառնում հայության անկախ ու ազատ ապրելու և իր պատմությունն ինքնուրույն կերտելու կորովն ու կամքը²: Եվ սա այն դեպքում, երբ Հայաստանի Հանրապետությունը գտնվում էր անասելի ծանր դրության մեջ, իսկ 1919 թ. հուլիսի 1-ին Զանգեզուր-Ղարաբաղի մարզային խորհուրդը երկրամասում ռազմական դրություն էր հայտարարել՝ ռազմական ողջ ուժերը կենտրոնացնելով երկրամասի պետական կոմիսար և գերագույն հրամանատար Արսեն Շահմազյանի տրամադրության ներքո³: Թիֆլիսում ԱՄՆ փոխիյուպատոս Հուքեր Դուլիթլի, զինվորական առաքելության պետ Բենջամին Մուրի, Թուրքիայում ԱՄՆ զինվորական դիտորդ, մայոր Հայկ Շեքերջյանի (նստավայրը՝ Թիֆլիս), Մերձավոր Արևելքի օգնության ամերիկյան կոմիտեի (Ամերկոմ) ղեկավար Էռնեստ Յարրոուի, Ռումինիայի գծով ամերիկյան օգնության պատասխանատու, մայոր Ջոզեֆ Գրինի (նստավայրը՝ Թիֆլիս) կողմից հուլիսի 23-ին Փարիզում ամերիկյան առաքելության ղեկավար Ֆրենկ Փուլկին, Ռազմական հետախուզության վարչության տնօրեն, մայոր Ռոյալ Թայլերին, Պետքարտուղար Ռոբերտ Լանսինգին, Օգնության ամերիկյան վարչության ղեկավար Հերբերտ Հովերին,

² Տե՛ս Հարությունյան Հ., Շուշիի հայության կոտորածները (1919 թ. հունիս և 1920 թ. մարտ), «Բանբեր հայագիտության», 2015, № 1, էջ 50–51:

³ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք I [Նորագույն ժամանակաշրջան (1918–1945 թթ.)], Երևան, 2010, էջ 206:

Ամերկոմի գործկոմի անդամ և հոգաբարձու Հենրի Մորգեն-թաուին ուղղված շտապ հեռագրում ՀՀ դրությունը բնութագրվում էր որպես «ճգնաժամային»։ «... Եթե քաղաքական ու սահմանային հարցերը ողջամտորեն չկարգավորվեն և եթե անհապաղ չձեռնարկվեն ռազմական միջոցներ ու լայնամասշտաբ օժանդակություն, ապա նախկին ռուսական և թուրքական կայսրությունների հայերի լոկ մի մասին ներկայացնող ռուսաստանյան Հայկական հանրապետությունը կկործանվի սովից ու հարևան ժողովուրդների ներխուժումից, իսկ հայկական պետության կազմակերպումը կդառնա անհնար,- նշում էին ամերիկյան պաշտոնյաներն ու հավելում,- Հայաստանը շրջապատված է թշնամի թուրքերով՝ արևմուտքում, թուրքական հրամանատարության ներքո գործող թաթարական զորքերով՝ հարավում, թաթարների գործունեությունն ուղղորդող և թուրքերի հետ գործակցող թշնամական ադրբեջանական կազմակերպությամբ՝ արևելքում, իսկ հյուսիսում նրա հետ մրցակցում է ոչ բարեկամ վրացական հանրապետությունը»⁴։ Այնուհետև, անդրադառնալով թուրքերի ու կովկասյան թաթարների օրեցօր սանձարձակացող վարքագծին, տարբեր բնակավայրերում տեղի ունեցած հայերի կոտորածներին՝ հեռագրի հեղինակները շեշտում էին բրիտանացիների կողմից պաշտոնապես ադրբեջանական կառավարությանը ենթարկեցված Ղարաբաղի ու Ջանգեզուրի շրջաններում, ինչպես նաև հայկական իշխանությանը ենթակա, բայց թուրք-թաթարական ուժերի կողմից գրավված Նախիջևանում, Կադզվանում ու Սարիղամիշում տեղի ունեցած և շարունակվող խոշոր զինված ընդհարումները, Երևան-Նախիջևան,

⁴ Армения в документах Государственного департамента США 1917-1920 гг., док. № 158, с. 166.

Երևան–Կարս երկաթուղագծերը կտրելու իրողությունը⁵: Նաև նշվում էր, որ թուրքերն ու կովկասյան թաթարները խոչընդոտում էին Օգնության ամերիկյան կոմիտեի աշխատանքին հատկապես այն շրջաններում, որտեղ հայերը տառապում էին սովից: Վրացիներն էլ, իրենց հերթին, չէին թույլատրում բեռների փոխադրումը դեպի Հայաստան: Փաստաթղթում շեշտվում էր թվարկված խնդիրներն անհապաղ լուծելու անհրաժեշտությունը որպես միակ միջոցն՝ ապահովելու համակողմանի օգնության տրամադրումը հայ բնակչությանը⁶: Նշենք, որ Զանգեզուրի դեմ Ադրբեջանի հարձակումները տեղի էին ունենում և՛ արևելքից, և՛ արևմուտքից: Դրանց ընթացքին աջալիցորեն հետևող Զ. Գրինը հուլիսի 24-ին Օգնության ամերիկյան վարչության տնօրեն Հերբերտ Հովերի միջոցով տեղեկացնում է պետքարտուղար Ռ.Լանսինգին և ամերիկյան զինվորական առաքելության ղեկավար Ջեյմս Հարբորդին, որ թուրքերն ու կովկասյան թաթարները թուրքական գեներալ Հալիլ-բեյի հրամանատարությամբ գրոհ են սկսել Ղարաբաղ–Զանգեզուրի ուղղությամբ և գրավում են հայկական տարածքները: Նա նաև նշում է, որ հայկական կանոնավոր բանակի պահեստները և հայ բնակչությանն օգնելու համար նախատեսված բեռներով լի գնացքները շրջապատված են ու, հավանաբար, գրավված, իսկ իրենք չեն կարող միջամտել դեպքերին, քանի որ կաշկանդված են բրիտանական կառավարության հրամաններով: Զ. Գրինի համոզմամբ, հայ բնակչությանը հուսահատ դրությունից կարող էր հանել միայն բրիտանական զորքերի կողմից ՀՀ տարածքի, մասնավորապես՝ Ղարաբաղի ու Զանգեզուրի մաքրումը թուրք-թաթարական

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 167:

ուժերից⁷: Բայց բրիտանական կառավարությունը ոչ միայն մտադիր չէր նման «բեռ» վերցնել, այլև պատրաստվում էր դուրս բերել իր զորքերն Անդրկովկասից: Նշենք, որ Նախիջևանի կողմից հարվածի տակ էր հատկապես Զանգեզուրին սահմանակից Գողթան գավառը, որի պաշտպանության կազմակերպումը ՀՅԴ բյուրոյի առաջարկով ստանձնեց Գարեգին Նժդեհը: Օգոստոսի 10-ին նա արձակեց առաջին հրամանը՝ Ղափան-Գենվազ-Գողթանի միացյալ ուժերի հրամանատարությունը ստանձնելու մասին⁸:

Քանի որ 1919 թ. օգոստոսի 12–22-ը տեղի ունեցած Ղարաբաղի հայության 7-րդ համագումարը ժամանակավորապես ճանաչել էր Ադրբեջանի իշխանությունը, Ա. Շահմազյանը, գիտակցելով և հաշվի առնելով, որ այդ որոշումն էլ ավելի կծանրացնի Զանգեզուրի վիճակը, օգոստոսի 17-ին զեկուցագիր է ուղարկում ՀՀ վարչապետ Ալեքսանդր Խատիսյանին՝ խնդրելով ուղարկել ռազմամթերք, հակառակ դեպքում, Զանգեզուրում իր մնալը համարում էր անիմաստ⁹:

Օգոստոսի երկրորդ կեսին Զանգեզուրի սահմանները համեմատաբար խաղաղ էին: Ադրբեջանի իշխող շրջանակներում գնալով ամրապնդվում էր այն կարծիքը, որ Ղարաբաղից հետո Զանգեզուրին կարելի էր տիրել առանց ուժի, առավել ևս, որ Նախիջևանում տեղի ունեցած հայերի ջարդերից հետո «մերկացել» էր Զանգեզուրի թիկունքը: Սեպտեմբերի կեսերին սկսեցին շրջել լուրեր Ադրբեջանի կողմից նախապատրաստվող նոր հարձակման մասին: Այդ օրերին իրադրությունը Զանգեզուրում գտնվում էր ՀՀ-ում գործող Զ. Հարբորդի պատվիրակության

⁷ Տե՛ս նույն տեղում, փաստ. № 160, էջ 169:

⁸ Տե՛ս Հայոց պատմություն, էջ 206:

ուշադրության կենտրոնում: Այդ պատվիրակությունը Փարիզի հաշտության միջազգային վեհաժողովի «Չորսի խորհրդի»¹⁰ 1919 թ. մարտի 20-ի որոշմամբ նույն թվականի օգոստոսին գործուղվել էր տարածաշրջան՝ համակողմանիորեն ուսումնասիրելու Թուրքիայի, Արևմտյան Հայաստանի, անդրկովկասյան անկախ հանրապետությունների մարդկային և բնական ռեսուրսները, միջպետական ու ազգամիջյան հարաբերությունները, տնտեսական հնարավորությունները, ռազմական կարողությունները և նախապատրաստելու զեկուցագիր Կոստանդնուպոլիս-Թուրքիա-Արևմտյան Հայաստան-Անդրկովկաս ընդարձակ տարածքի նկատմամբ ամերիկյան միասնական մանդատ սահմանելու նպատակահարմարության վերաբերյալ: Հայաստանի կառավարությունը չէր առարկում ՀՀ նկատմամբ մանդատն ԱՄՆ-ին հանձնելուն, ուստի Ջ. Հարբորդի պատվիրակությանը տրամադրում էր անհրաժեշտ տեղեկություններ: Այսպես, 1919 թ. հոկտեմբերի 1-ին ՀՀ կառավարության կողմից պատվիրակությանն է փոխանցվում 19 պաշտոնական փաստաթղթերի ցուցակ, որում, ի թիվս ընդհանուր բնույթի և Նախիջևանի ու Կարսի հարցերի, առանձին բաժնով ներկայացված էր Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի հարցը¹¹: Ցուցակի այդ բաժնում ընդգրկված է 8 փաստաթուղթ, որոնցից երեքը վերաբերում են Ջանգեզուրին: Դրանք են՝ «Վերջին վիճակագրական տեղեկություններ Ղարա-

⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 76, թ. 239-240:

¹⁰ «Չորսի խորհուրդը» կամ «Մեծ քառյակը» Փարիզի վեհաժողովի օրակարգում ընդգրկված որոշիչ, սկզբունքային նշանակություն ունեցող հարցերի քննարկման նպատակով ձևավորված խորհուրդ էր, որում ընդգրկված էին՝ հակազերմանական դաշինքի առաջատար պետությունների առաջնորդները՝ Վուդրո Վիլսոնը (ԱՄՆ), Դեյվիդ Լոյդ Ջորջը (Մեծ Բրիտանիա), Վիտորիո Օռլանդոն (Իտալիա) և Ժորժ Կլեմանսոն (Ֆրանսիա):

¹¹ Տե՛ս Армения в документах Государственного департамента США 1917-1920 гг., док. № 223, էջ 246-247:

բաղի և Զանգեզուրի հայ բնակչության վերաբերյալ, ըստ առանձին քաղաքների և գյուղերի», «1919 թ. ապրիլի 3-ի բրիտանական հրամանատարության պաշտոնական հրամանը՝ ուղղված Ղարաբաղի, Զանգեզուրի, Զիվանշիրի և Զեբրայի շրջանների բնակիչներին», «Գեներալ Զ. Կորիի¹² հունիսի 1-ի № 13/12 նամակը՝ Զանգեզուրում իր իշխանությունը տարածելու փորձերից ձեռնպահ մնալու վերաբերյալ Ադրբեջանին արված առաջարկության հղմամբ» վերնագրերով փաստաթղթերը: Վերջիններս ուսումնասիրվել են Զ. Հարբորդի պատվիրակության կողմից ու հաշվի առնվել 1919 թ. հոկտեմբերի 16-ին Պետդեպարտամենտ ներկայացված նրա զեկուցագիրը ձևակերպելիս, իսկ վերջինս էլ, ինչպես գիտենք, առանցքային նշանակություն ունեցավ 1920 թ. հունիսի 1-ին ԱՄՆ Սենատի կողմից միայն Հայաստանի նկատմամբ ամերիկյան մանդատն ընդունելու մասին Վ. Վիլսոնի մայիսի 25-ի ուղերձը մերժելու գործում:

Ամերիկյան պետդեպարտամենտի հաջորդ ուշագրավ փաստաթուղթը 1919 թ. դեկտեմբերի 1-ին Հայաստանում Դաշնակից պետությունների Գերագույն կոմիսար, Ամերիկյան բանակի գնդապետ Վիլյամ Հասկելի՝ Թիֆլիսից Փարիզի վեհաժողովի նախագահ, Ֆրանսիայի վարչապետ և Պատերազմի նախարար Ժ. Կլեմանսոյին ուղարկված հեռագիրն է: Նրանում նախ թվարկված են նոյեմբերի 23-ին Թիֆլիսում ստորագրված հայ-ադրբեջանական համաձայնագրի 5 կետերը, որոնցով նոյեմբերի 5-ին Շուշիի, Կարյազինոյի և Նախիջևանի կողմերից Զանգեզուրի դեմ հարձակումը ձախողած Ադրբեջանը պարտավորվում էր

¹² Գեներալ Ջորջ Կորին 1919 թ. մայիսի 10-ից մինչև սեպտեմբերի 6-ը՝ ընդհուպ Անդրկովկասից բրիտանական զորքերի դուրսքերումը, 27-րդ դիվիզիայի և երկրամասում բրիտանական զորքերի հրամանատարի պաշտոնում փոխարինել է գեներալ Վ. Թոմսոնին:

դադարեցնել ռազմական գործողությունները երկրամասի դեմ և բացել նրա ճանապարհները՝ առանց ռազմական գործողությունները չվերսկսելու իրական երաշխիքներ տալու¹³։ Այնուհետև վստահություն էր հայտնվում, որ այդ համաձայնագրի իրագործման, հետևաբար, Անդրկովկասում խաղաղության պահպանման երաշխիքը երկրամասի՝ մասնավորապես Ադրբեջանի դեմ Ա. Դենիկինի բանակի հնարավոր ռազմական գործողությունների կանխումն էր, քանի որ դրանց վտանգի դեպքում Ադրբեջանը «հարկադրված էր» ստանալ թուրքական աջակցությունը։ Վ. Հասկելն առաջարկում էր, որպեսզի Փարիզի վեհաժողովը թեկուզ ժամանակավորապես՝ մինչև Անդրկովկասի հարցի վերջնական լուծումը, սահմանափակեր Ա. Դենիկինի ակտիվության շրջանակները երկրամասում՝ հիմք ընդունելով դրա վերաբերյալ բրիտանական առաջարկները¹⁴։ Այս փաստաթուղթը լրացնելու է գալիս ԱՄՆ Գերագույն կոմիսար Մարկ Բրիստոլի 1919 թ. դեկտեմբերի 4-ի հեռագիրը պետքարտուղար Ռ. Լանսինգին, որում նույն տարվա կեսերին 600 հայերի կոտորածը Շուշիում և 5.000-ինը՝ Նախիջևանում ներկայացված են որպես վերջիններիս կողմից կովկասյան թաթարներին գրգռելու հետևանք, մասնավորապես՝ Գորիսի մոտ թաթար հովիվների վրա հայերի հարձակման արդյունքում վերջիններիս հասցված վնասների հատուցման նպատակով և Նախիջևանից թաթարներ-

¹³ Տե՛ս նույն տեղում, փաստ. № 272, էջ 352–353։ Համաձայնագիրը ստորագրել են՝ Հայաստանի ու Ադրբեջանի վարչապետերը՝ Ալ. Խատիսյանն ու Ն. Ուսուբբեկովը, և Դաշնակիցների Գլխավոր կոմիսարին փոխարինող ԱՄՆ բանակի Գլխավոր շտաբի գնդապետ Ջ. Բեան՝ Վրաստանի արտգործերի նախարար ու ժամանակավոր նախագահ Եվգ. Գեգեկչորին (Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Երևան, 2000, փաստ. № 130, էջ 140–141)։

¹⁴ Տե՛ս Армения в документах Государственного департамента США 1917–1920 гг., док. № 272, էջ 353։

րին վնդեւում ի պատասխան ձեռնարկված գործողություններ¹⁵։ Մ. Բրիստոլի կարծիքով, երկրամասում իրադրության անկայունացմանը նպաստեց բրիտանական զորքերի դուրսբերումը Անդրկովկասից, ինչին զուգահեռ ոչ միայն նոր թափ առան կովկասյան թաթարների հակահայկական նկրտումները, այլև փոխվեց բրիտանացիների վերաբերմունքը «բրիտանական քաղաքականությանը ենթակա» Զանգեզուրի հայերի նկատմամբ. տեղի ազգային խորհրդին թույլատրվեց կառավարել երկրամասը, իսկ Զանգեզուրի պատկանելության հարցը մնաց չլուծված։ Ամերիկյան դիվանագետը չէր սխալվում. Անդրկովկասից բրիտանական զորքերի դուրսբերումից ոգևորված՝ Երևանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Խան-Թեքինսկին ջանք չէր խնայում Հայաստանը «ներսից պայթեցնելու» համար։ Այսպես, 1919 թ. օգոստոսի 3-ին նա իր կառավարությանը կոչ արեց «օգտագործել պահին» ու «վերջ տալ Զանգեզուրին»¹⁶։ Մ. Բրիստոլը սխալ էր միայն Զանգեզուրի իրավական կարգավիճակի հարցում. նրա կողմից Զանգեզուրը «բրիտանական քաղաքականությանը ենթակա» համարելը կրկնությունն էր 1919 թ. հուլիսի 23-ի վերոնշյալ հեռագրում տրված ձևակերպման, որը չէր համապատասխանում իրականությանը։ Թե՛ Վաշինգտոնի և թե՛ Երևանի արխիվային ֆոնդերում պահպանվող դիվանագիտական վավերագրերը, մասնավորապես՝ 1919 թ. մարտի 28-ին 27-րդ դիվիզիայի հրամանատար Վ. Թոմսոնի՝ Երևան կատարած այցը և դրան հաջորդած իրադարձությունները ներկայացնող փաստաթղթերը վկայում են, որ բրիտանացիներին չի հա-

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, փաստ. № 273, էջ 353–354։

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, փաստ. № 273, էջ 354։ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, մաս 1, թ. 210։

ջողվել Զանգեզուրը ենթարկել Բաքվի իշխանությանը¹⁷: Նույն հեռագրում ԱՄՆ Կերագույն կոմիսարը նաև նշում էր, որ իր տպավորությամբ հայկական տարածքների վրա կովկասյան թաթարների հարձակումների նպատակը Ա. Դենիկինի դեմ Ադրբեջանի ու Վրաստանի հետ համատեղ գործողությունների վերաբերյալ համաձայնագրի ստորագրման հարցում Հայաստանի համաձայնության կորզումն էր, մանավանդ, որ դա բխում էր Դաշնակիցների շահերից: Այդ առիթով նա մատնանշում էր Վ. Հասկելի կողմից Փարիզի վեհաժողովին արված առաջարկը Կովկասում Ա. Դենիկինի ակտիվության շրջանակները սահմանափակելու վերաբերյալ՝ հավելելով, որ ինքը վերջինիս հետ միասին անելու է հնարավոր ամեն ինչ՝ դենիկինյան զորքերի դեմ անդրկովկասյան հանրապետությունների համատեղ պայքարը կազմակերպելու համար¹⁸:

ԱՄՆ պետդեսպարտամենտի փաստաթղթերում ակնհայտ է Զանգեզուրի հայերին կովկասյան թաթարների նկատմամբ բռնությունների մեջ մեղադրելու, նրանց իբրև մարդասպաններ, ավազակներ ներկայացնելու միտում՝ առանց խորամուխ լինելու իրադարձությունների պատճառահետևանքային կապերի մեջ կամ էլ դիտավորյալ խեղաթյուրելով փաստերը, ինչի դրսևորումներից է 1920 թ. հունվարի 22-ին Վ. Հասկելի հեռագիրը Ռ. Լանսինգին¹⁹: Հեռագրի հիմքում ամերիկյան մի սպայի կողմից Գեղվաձորի և Օխչի ձորի թաթարների շրջանում անցկացված հարցման արդյունքներն են: Դրանցում միակողմանիորեն՝ կով-

¹⁷ St'u ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 244, թ. 4: Армения в документах Государственного департамента США 1917–1920 гг., док. № 273, էջ 357:

¹⁸ St'u Армения в документах Государственного департамента США 1917–1920 гг., док. № 273, էջ 354:

¹⁹ St'u նույն տեղում, փաստ. № 293, էջ 383–384:

կասյան թաթարների տեսանկյունից, նկարագրված են 1919 թ. նոյեմբերի 18-ին ՀՀ կառավարության որոշմամբ Դրաստամատ Կանայանի (Դրո) հրամանատարությամբ ստեղծված ռազմարշավային ջոկատի և գեներալ-մայոր Ղազարյանի հրամանատարության տակ դրված Զանգեզուրի զինված ուժերի կողմից դեկտեմբերի սկզբներին ձեռնարկված քայլերը նշված բնակավայրերի թաթարներին հնազանդեցնելու ուղղությամբ: Փաստաթղթի բովանդակությունը վկայում է՝ կովկասյան թաթարները համոզել էին ամերիկյան սպային, որ իրենք հարձակվել էին ու թալանել Օրդուբադին մերձակա հայկական Գեղվաձոր և Օխչի ձոր բնակավայրերը, որոնք նախկինում «զավթված» էին եղել հայերի կողմից: Այնուհետև, առանց դիմադրության ձյունապատ լեռները փախած հայերը, Գորիսում հրետանային համալրում ստանալով, հարձակվել էին թաթարների վրա, շրջապատել ու դուրս մղել նրանց: Ողջ մնացածները փախել էին Օրդուբադ ու Նախիջևան, որտեղ նրանց հարցումիորձ էր արել ամերիկյան սպան: Թաթարները հաստատել էին, որ «Հայաստանի նպատակը բոլոր թաթարների դուրսմղումն է Զանգեզուրից, Օրդուբադի ու Ջուլֆայի գրավումը և այդ կերպ Նախիջևանի հարկադրական մաքրումը»²⁰: Վ. Հասկելն իր հեռագրում Պետդեպարտամենտի ուշադրությունը հրավիրում էր այն փաստի վրա, որ ՀՀ կառավարության կողմից կովկասյան թաթարների զինաթափումից հետո ընդլայնվել էր վերջիններիս նկատմամբ հայերի զինված բռնությունների աշխարհագրությունն ու հաճախականությունը: Ուստի նա պնդում էր, որ ՀՀ կառավարությունը ձեռք պոներ անհետաձգելի միջոցներ՝ կանխելու նմանատիպ գործողությունների կրկնությունը: Դաշնակից պետությունների Գերա-

²⁰ Նույն տեղում, փաստ. № 293, էջ 384:

գույն կոմիսարի կարծիքով, «ՀՀ գործող կառավարությունը հետևողականորեն ապացուցում էր իր անհուսալիությունն ու անկարողությունը՝ անթաքույց դրսևորելով իր տարածքն ու քաղաքական նյութն ընդլայնելու ձգտում»²¹: Ինչպես ասում են՝ մեկնաբանություններն ավելորդ են:

Այսպիսով, ներկայացված ամերիկյան արխիվային վավերագրերը փոխլրացնում են միմյանց: Դրանք ամբողջացնում են 1919-1920 թթ. Չանգեզուրում առկա իրադրության պատկերը՝ մերկացնելով Դաշնակից պետությունների շահամոլ քաղաքականությունը ՀՀ նկատմամբ, Ադրբեջանի ու Թուրքիայի զավթողական նկրտումները հայկական տարածքների, մասնավորապես՝ Չանգեզուրի նկատմամբ: Ժամանակաշրջանի պատմական իրողություններն առավել քան հասկանալի են 2020 թ. սեպտեմբեր-նոյեմբերին Արցախի Հանրապետության դեմ տեղի ունեցած թուրք-ադրբեջանական ագրեսիայից հետո Չանգեզուրի վերաբերյալ Անկարայից ու Բաքվից անթաքույց հնչող հավակնությունների համատեքստում:

**Лилит Г. Оганисян, Институт истории НАН РА, к.и.н.,
доцент, Зангезур в документах госдепартамента США (1919–1920 гг.).**

Документы Государственного департамента США являются достойным внимания источником для всестороннего изучения истории борьбы Зангезура за выживание. Среди них особенно важны: срочная телеграмма вице-консула США в Тифлисе Х. Дулитла, начальника военной миссии Б. Мура, военного наблюдателя в Турции Г. Шекерджяна, начальника АКПБВ Э. Ярроу,

²¹ Նույն տեղում, էջ 384:

начальника ААП на Кавказе майора Дж. Грина – начальнику американской миссии в Париже Ф. Полку, директору управления военной разведки майору Р. Тайлеру, госсекретарю Р. Лансину, директору АПА Г. Гуверу, Г. Моргентау (23 июля 1919 г.), телеграмма Дж. Грина – Г. Гуверу, для Р. Лансинга (24 июля 1919 г.), список 19 документов, переданных правительством Республики Армения начальнику военной миссии в Армению Дж. Харборду (1 октября 1919 г.), телеграмма Верховного комиссара Союзников в Армении полковника армии США В. Гаскеля – председателю Парижской мирной конференции, премьер министру и военному министру Франции Ж. Клемансо (1 декабря 1919 г.), телеграмма Верховного комиссара США М. Бристоля – Р. Лансину (4 декабря 1919 г.), телеграмма В. Гаскеля – Р. Лансину (22 января 1920 г.). Документы раскрывают внутреннее положение Зангезура, турецко-азербайджанские устремления в отношении региона, их опасность и продажную политику союзных держав по отношению к Армении в 1919–1920 годах. Исторические реалии того периода более чем понятны в контексте заявлений о Зангезуре, откровенно звучащих из Анкары и Баку после турецко-азербайджанской агрессии против Республики Арцах в сентябре – ноябре 2020 г.

Lilit G. Hovhannisyan, *Institute of History of the NAS RA, Candidate of Sciences in History, Associate Professor, Zangezur in U.S. State department documents (1919–1920).*

The documents of the U.S. State Department are a remarkable source for a comprehensive study of the history of Zangezur's struggle for survival. Among them are especially important the

urgent telegram from the U.S. vice-consul at Tiflis H. Doolittle, chief of the military mission B. Moore, military observer in Turkey H. Shekerjian, chief of the ACRNE E. Yarrow, chief of the ARA Mission in the Caucasus Major J. Green – to the chief of American Mission in Paris F. Polk, Director of Military Intelligence Bureau Major R. Tyler, Secretary of State R. Lansing, director of the ARA H. Hoover, H. Morgenthau (July 23, 1919), the telegram from the Major J. Green – to the H. Hoover, for the R. Lansing (July 24, 1919), the list of 19 documents, submitted by the Government of the Republic of Armenia – to the chief of the military mission to Armenia J. Harbord (October 1, 1919), the telegram from the Allied High Commissioner in Armenia, Colonel of the U.S. Army W. Haskell – to chairman of Paris Peace Conference, Prime Minister of France and its Minister for War G. Clemenceau (December 1, 1919), the telegram from the U.S. High Commissioner M. Bristol – to the R. Lansing (December 4, 1919), the telegram from W. Haskell – to the R. Lansing (January 22, 1920). These documents reveal the internal situation of Zangezur, the Turkish-Azerbaijani aspirations towards the region, their danger and the venal policy of the Allied powers towards Armenia in 1919–1920. The historical realities of that period are more than understandable in the context of the claims about Zangezur, undisguisedly sounded from Ankara and Baku after the Turkish-Azerbaijani aggression against the Artsakh Republic in September–November 2020.